

Jarosław Stulczewski

Żydzi w Szadku – rys historyczny

Biuletyn Szadkowski 10, 141-160

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jarosław Stulczewski*

ŻYDZI W SZADKU – RYS HISTORYCZNY

Najstarsza wzmianka na temat ludności żydowskiej w Szadku pochodzi z 1507 r.¹ i dotyczy zapłaty przez miejscowych Żydów 5 zł podatku koronacyjnego na rzecz króla Zygmunta I Starego. Wtedy też prawdopodobnie po raz pierwszy pojawili się w mieście wyznawcy religii mojżeszowej – niestety nie wiemy, czy zamieszkali tu na stałe, a kolejne informacje o Żydach szadkowskich pochodzą dopiero z pierwszej połowy XVII w.

Fot. 1. Pieczęć Zarządu gminy żydowskiej w Szadku z okresu po I wojnie światowej
Źródło: Księgi USC w Szadku

Szadek, jako miasto królewskie, 22 marca 1624 r. uzyskał potwierdzenie przez króla Zygmunta III Wazy przywileju z 15 lutego 1609 r.², *De non tolerantis Judae*, który zabraniał Żydom osiedlania się w mieście i całej

* Jarosław Stulczewski, Członek Grupy Rekonstrukcji Historycznych „Złoty Krzyż” w Zduńskiej Woli.

¹ M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3, s. 13.

² Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] J. Topolski, K. Modelski (red.), *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, Poznań 1995, s. 39.

jurysdykcji tutejszego starostwa³. Było to spowodowane *doprowadzaniem chrześcijan przez Żydów do nędzy*. W praktyce zakaz ten objął jednak tylko samo miasto i to na krótko, a w dni targów i jarmarków na miejscowym rynku pojawiała się wielu żydowskich kupców, przeważnie osiadłych w pobliskim Łasku. Przyjeżdżający do Szadku Żydzi byli często atakowani przez miejscowych mieszczan. Dodatkowo ich działalność kupiecką ograniczał przywilej królewski nadany cechowi kuśnierzy w 1617 r.⁴, potwierdzony i zmieniony w 1623 r.⁵, który zabraniał wszystkim kupcom spoza Szadku, oraz wszystkim Żydom, kupowania skór owieczych w święta i dni targowe (mogli je kupować wyłącznie na jarmarkach)⁶.

Druga połowa XVII w. i początek XVIII w. przyniosła zniszczenia wojenne spowodowane szwedzkimi najazdami i upadek miasta. Liczba mieszkańców Szadku szybko malała, toteż czyniono starania, aby zezwolić Żydom na osiedlanie się w mieście, starania nieskuteczne wobec sprzeciwu szadkowskich mieszczan – 11 listopada 1777 r. król Stanisław August Poniatowski potwierdził przywilej wydany 15 lutego 1609 r.⁷.

Kolejną próbę osiedlenia Żydów w Szadku podjął starosta Michał Boksa z Siemkowic Radoszewski herbu Oksza w 1765 r., oddając im w dzierżawę część dochodów miasta, przez co popadł w wieloletni konflikt z mieszczanami szadkowskimi. Jeszcze w tym samym roku mieszczanie skarżyli się przed przybyłymi do Szadku lustratorami: Pawłem z Kaliszkowic Żaluskowskim (skarbnikiem i sędzią grodzkim) oraz Janem Hieronimem z Kobierzycza (kobierzyckim podczaszym), którzy orzekli, *aby Żydzi po expiracji zawartych ze starostą kontraktów z miasta wyprowadzili się*⁸. Jak wynika z kolejnej lustracji z 1789 r., starosta jednak nie wykonał tego rozporządzenia i znowu przed lustratorami: Janem Mniewskim, Dominikiem Dobkiem i Wojciechem Krawkowskim (komornikiem ziemskim sieradzkim), mieszczanie szadkowscy skarżyli się, iż starosta *póścił w dzierżawę Żydom obroczne, kozikowe, lopatkowe i śledziowe*. W tej sytuacji lustratorzy doradzili mieszczanom, *aby to wszystko sami wzięli w dzierżawę i dawali tak wysoki dochód jak Żydzi, to wtedy oni sami opuszczą miasto*⁹. Z rady tej jednak nie skorzystano i wyznawcy religii mojżeszowej już na stałe osiedlili się w mieście.

³ A. J. Parczewski, *Monografia Szadku*, Warszawa 1870, s. 38.

⁴ M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów w dawnej Polsce, na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, Warszawa 1910, s. 126.

⁵ Tamże, s. 41.

⁶ Tamże, s. 44.

⁷ M. Horn, *Regesty dokumentów i eksцерpy z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce, 1697–1795*, t. 2: *Rządy Stanisława Augusta, 1764–1795*, cz. 1: 1764–1779, Wrocław 1988, s. 72.

⁸ Tamże, s. 58.

⁹ R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski, *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. II: *Województwo sieradzkie*, t. 1: *Powiaty sieradzki i szadkowski*, Toruń 2004, s. 198.

W 1765 r. w Szadku zamieszkiwało już osiem rodzin żydowskich. Byli wśród nich: krawiec, kuśnierz, szochet¹⁰, kantor¹¹ i mohel¹². W 1793 r. pośród Żydów było dwóch krawców, jeden rzeźnik, sześciu kupców oraz człowiek dzierżawiący trzy karczmy w mieście. Pomimo obowiązującego zakazu osiedlania, Żydzi coraz liczniej zasiedlali miasto – w 1802 r. pruska administracja ostatecznie zniosła dawny przywilej królewski z 1609 r.

Początkowo Żydzi w Szadku wchodzili w skład gminy żydowskiej w Łasku i w tym mieście po śmierci byli chowani. Gmina wyznaniowa w Szadku wyodrębniła się w trzeciej lub czwartej dekadzie XIX w. Wówczas został również konsekrowany cmentarz żydowski o powierzchni ok. 0,6 ha¹³, położony w lesie na północ od miasta (obecnie ul. Widawska), w odległości ok. 150 m od cmentarza św. Wawrzyńca. Jak to było w zwyczaju w małych gminach wyznaniowych, na początek zatrudniono szocheta (rzeźak rytualny), a następnie dajana (sędzia prawa żydowskiego). Pierwszym oficjalnym rabinem był prawdopodobnie Nahum Lewi¹⁴.

W celu ograniczenia kontrabandy 5 stycznia 1810 r. ogłoszono dekret, który pozwalał handlować tytoniem i tabaką w granicach Księstwa Warszawskiego, ale tylko producentom posiadającym koncesje. Wprowadzone rozwiązanie okazało się korzystne dla Szadku i miejscowych Żydów. W mieście wybudowano dwie fabryki tabaki. Jako pierwsi 27 czerwca 1810 r. koncesje na fabryki uzyskali Józef Koppel i Faybuś (Fabiś) Opatowski, a kilka miesięcy później, 31 października 1810 r., także wzbogacony na handlu solą starozakonny¹⁵ Szmul Dawidowicz. Dochody miasta wyraźnie wzrosły. Jednak już po roku, w związku z trudnościami finansowymi Księstwa, wszystkie fabryki zostały obciążone większym podatkiem z tytułu sprzedaży¹⁶.

Faybuś Opatowski najpierw trudnił się handlem sukniem i wełną, później był stałym dzierżawcą dochodów z wagi miejskiej w Zduńskiej Woli, a czasowo także dzierżawcą dochodów z rzeźni i handlu solą. Stopniowo rozszerzał zasięg swoich wpływów w Zduńskiej Woli, Szadku i Łasku – w każdym z tych miast posiadał po kilka domów. W 1823 r. wybudował w Zduńskiej Woli „cieple ramy”, czyli suszarnie sukna. W 1829 r. zajął się handlem solą, a w 1831 r. figurował już jako „fabrykant” sukna¹⁷. Z czasem interesy skłoniły F. Opatow-

¹⁰ Szochet – rytualny rzeźnik religijny, znający zasady prawidłowego uboju.

¹¹ Kantor (hebr. chazan) – osoba przewodnicząca modlitwom w gminie żydowskiej.

¹² Mohel (hebr.) – mężczyzna dokonujący obrzędowego zabiegu obrzezania.

¹³ P. Burchard, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 125–126.

¹⁴ *Pinkas Hakehillot Polin – Łódź Vehagalil*, Yad Vashem, Jeruzalem 1976, s. 262–263 (tłumaczenie z języka angielskiego Zbigniew Chwialkowski).

¹⁵ Starozakonny – wyznawca mojżeszowy, Żyd.

¹⁶ R. W. Kowalczyk, *Szadek na tle sytuacji gospodarczej departamentu kaliskiego*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, t. 8, s. 138.

¹⁷ J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974, s. 105.

skiego do przeprowadzenia się z Szadku do Zduńskiej Woli. W 1837 r. uruchomił manufakturę sukienniczą i stał się najpoważniejszym przedsiębiorcą spośród wszystkich nakładców prowadzących działalność w Zduńskiej Woli i okolicy. Był również głównym organizatorem zbytu sukna do Rosji i Chin.

Już w 1827 r. Opatowski starał się o pozwolenie na budowę domu w rynku zduńskowolskim. Wprawdzie przemysłowcy i bogaci kupcy żydowscy mogli budować domy poza rewirem żydowskim, ale bez prawa dziedziczenia tych nieruchomości przez potomków. Tymczasem Opatowski chciał uzyskać pozwolenie dla synów, którzy po jego śmierci mogliby przejąć dom. Niestety odpowiedź ze strony Komisji Województwa Kaliskiego była negatywna. Jednak, gdy pomimo to ruszyła budowa domu, ostatecznie pozwolenie zostało zatwierdzone, sprawę dziedziczenia zaś załatwiono nieoficjalnie.

Kolejne kłopoty i rysujący się w przemyśle kryzys spowodowały, że F. Opatowski porzucił dotychczasowe zajęcia i podjął działalność w innych branżach (napoje alkoholowe i piekarnictwo)¹⁸. W 1847 r. nabył w pobliżu Zduńskiej Woli we wsi Janiszewice gospodarstwo (folwarczek) o powierzchni ok. 50 ha i osiadł tam na stałe.

Drugi z Żydów, który uzyskał koncesję na prowadzenie fabryki tabaki, Józef Koppel, mieszkając w Szadku, trudnił się również handlem wełną, a od 1829 r. posiadał własny skład wełny. W Szadku wełną handlował również Mendel Lewin¹⁹. Do Żydów należała większość karczm funkcjonujących zarówno w mieście, jak i okolicy. Wśród jedenastu szynkarzy solnych, tylko trzech było chrześcijanami, resztę stanowili Żydzi (Szymon Goldblum, Szmul Dawid, Fabiś Opatowski, Herszlik Dawidowicz, Lipman Strykowski, Dawid Granaus, Józef Koppel, Jakub Opatowski)²⁰.

Liczbę ludności wyznania mojżeszowego w Szadku od drugiej połowy XVIII w. do końca II wojny światowej zestawiono w tabelicy 1. Ostatecznie zgodę na osiedlanie się Żydów w Szadku wydano w 1822 r. W tym czasie w domach należących do chrześcijan mieszkało już 25 rodzin żydowskich, m. in. dwaj olejarze Jan Ker i Daniel Dobersztein oraz sprzedawca mąki Icek Fux²¹. W 1830 r. ukazał się dekret gen. Tadeusza Antoniego Mostowskiego, który wyznaczał w miastach Królestwa dzielnice dla obywateli narodowości żydowskiej. Żydzi posiadali wówczas w Szadku tylko jeden dom nabyty nielegalnie w 1827 r., który na polecenie Komisji Rządowej musiał zostać sprzedany.

¹⁸ J. Goldberg, *Historia osadnictwa żydowskiego w Zduńskiej Woli*, Księga Zduńskiej Woli, s. 16.

¹⁹ J. Śmiałowski, *Zduńska Wola...*, s. 57.

²⁰ D. Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego*, studium gospodarcze, Częstochowa 2001, s. 117.

²¹ E. Hryniak, *Studium historyczno-konserwatorskie miasta Szadek*, Kielce 1989, s. 19.

Tablica. 1. Liczba Żydów w Szadku w latach 1765–1945

Rok	Liczba osób
1765	34
1793	38
1808	61
1829	208
1857	339
1859	407
1867	413
1890	583
1909	933
1921	535
1931	552
1 IX 1939	479
XII 1939	420
1945	6

Źródło: oprac. na podstawie: B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, Warszawa 1890; S. Orgelbrand (red.), *Encyklopedia powszechna*, t. 24, Warszawa 1867; S. Graeve, *Przewodnik po guberni kaliskiej*, Warszawa 1912; Pierwszy Powszechny Spis RP; „Rocznik Diecezji Włocławskiej”, 1931; T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995; *Pinkas Hakehillot Polin – Łódź Vehagalil*, Yad Vashem, Jerusaleń 1976.

Od 1 lipca 1832 r. Żydom szadzkowskim nie wolno było mieszkać poza ul. Piotrkowską. Zarządzenie to nie dotyczyło osób bogatych, których stać było na zapłacenie za pozwolenie na zamieszkanie w dzielnicy chrześcijańskiej²², jak również wykonujących pewne zawody, np. lekarzy. Jednak poza wyznaczonym rewirem w mieście mogły zamieszkać nie więcej niż dwie rodziny. Pozwolono Żydom budować domy, ale tylko murowane²³.

W 1862 r. zostało zniesione prawo ograniczające możliwość zamieszkania Żydów do wyznaczonego rewiru, co umożliwiło wyznawcom religii mojżeszowej podjęcie starań o budowę w Szadku przy ul. Sieradzkiej 11 w pobliżu rzeki Pichny synagogi i mykwy²⁴. Obiekty te zostały przebudowane na przełomie stuleci, gdyż jak donosi korespondent gazety „Kaliszanin” w dniu odpustu (św. Idziego) w Szadku 1 września 1890 r. wybuchł ok. godziny 15 wielki pożar.

²² Pozwolenie na zamieszkanie w dzielnicy chrześcijańskiej w Szadku kosztowało 2000 zł. Zob. E. Hryniak, *Studium...*, s. 20.

²³ T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995, s. 33.

²⁴ Mykwa (hebr.) – rytualna łaźnia znajdująca się przy większych synagogach, często w osobnym budynku.

Ogień najpierw pojawił się w zabudowaniach gospodarczych (oborze) starozakonnego Różyckiego i podsycany silnym wiatrem strawił w ciągu trzech godzin połowę zabudowań rynku, całą zabudowę drogi do Zduńskiej Woli (obecnie ul. Sieradzka), w tym m. in. synagogę i warsztaty (Żyda) Lancberga, a także zabudowę przyległych ulic poprzecznych. Spłonęło ponad 50 domów mieszkalnych i 100 zabudowań gospodarczych, a trzy osoby poniosły śmierć²⁵. W 1844 r. do Izraela wyjechał rabin Nahuma Lewi – w 1849 r. miejsce naczelnego rabina Gminy Żydowskiej w Szadku zajął Fiszel Meir Morgensztern, wcześniej pełniący funkcję członka sądu żydowskiego w Łasku (w 1872 r. ciągle jeszcze pracował w szadkowskiej gminie żydowskiej). Kolejnym rabinem został, pochodzący z tej samej rodziny co jego poprzednik, Abraham Morgensztern, który pełnił to stanowisko przez wiele lat, aż do swojej śmierci w 1929 r.

Tuż przed wybuchem I wojny światowej w 1913 r., Szadek liczył 2,8 tys. mieszkańców, w tym ponad 0,9 tys. Żydów²⁶. Większość handlu pozostawała w rękach żydowskich, na 34 sklepy żydowskie było zaledwie 7 sklepów katolickich²⁷.

Wyraźnie zmniejszyła się liczba wyznawców religii mojżeszowej w Szadku w drugiej dekadzie XX w. (por. tabl. 1). Społeczność żydowska w okresie 20-lecia międzywojennego była zbyt mała i zbyt biedna, by prowadzić aktywną działalność polityczną w mieście. Jedynie syjoniści mieli większe wpływy w wyborach samorządowych. Na 12 radnych Rady Miejskiej w Szadku jeden lub dwóch to osoby wyznania mojżeszowego. W 1923 r. w Radzie Miejskiej zasiadał Lejzer Unger i Josek Portek²⁸, a tuż przed wybuchem wojny jedynie L. Unger²⁹.

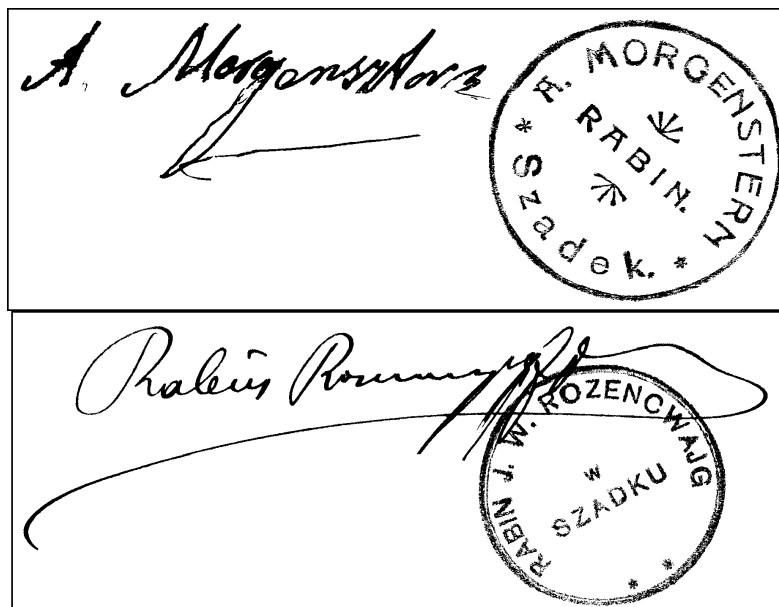
²⁵ „Kaliszanin” 9 IX 1890, nr 71, s. 1; 19 IX 1890, nr 74, s. 1–2.

²⁶ Przed I wojną światową (w 1909 r.) liczba ludności wyznania mojżeszowego w Szadku osiągnęła najwyższy poziom, po I wojnie światowej widoczny jest wyraźny spadek liczby Żydów w mieście (por. tabl. 1).

²⁷ J. Leopold, *Ziemia Szadkowska w Sieradzkim*, „Więś Ilustrowana” IV 1913, R. 4, Warszawa, s. 21.

²⁸ WAPŁOS, Akta miasta Szadku, sygn. 6/6.

²⁹ A. Żumański (red.), *Księga adresowa miasta Łodzi i województwa Łódzkiego: z informatorami m. stoł. Warszawy, wojew. krakowskiego, wojew. kieleckiego, wojew. lwowskiego, wojew. poznańskiego, wojew. pomorskiego z m. Gdynią i wojew. śląskiego*, 1937–1939 Łódź, Dział Ia, s. 30.

Fot. 2. Podpisy i pieczęcie rabinów szadkowskich w okresie międzywojennym
Źródło: Księgi USC w Szadku

W okresie dwudziestolecia międzywojennego gmina żydowska aktywnie uczestniczyła w życiu szadkowskiej społeczności lokalnej, czego wyrazem był m. in. czynny udział w uroczystościach z okazji X-lecia Niepodległości Polski, zorganizowanych 11 listopada 1928 r.³⁰ W 1929 r. powstało w Szadku Stowarzyszenie Dobroczynności *Gemilus Chesed*, którego organizatorami byli: Abram Dawid Galewski, Hersz Gramas, Dawid Klajn, Fajwisz Mittelman, Dawid Abram Perle, Alje Pik, Josek Portek i Gitkimid Tundowski, Lejzer Unger, Jankiel Wagrowicz³¹. Była to instytucja filantropijna, mająca za zadanie niesienie pomocy niezamożnej ludności żydowskiej Szadku, pozbawionej możliwości zarobkowania. Pomoc ta miała formę nieoprocentowanych pożyczek udzielonych pod zastaw weksli³². Ponadto w Szadku działało Stowarzyszenie Kupców Żydowskich.

W okresie międzywojennym wielu Żydów szadkowskich trudniło się krawiectwem, m. in. funkcjonował zakład krawiecki Dawida Klajna przy ul. Widawskiej 1, I. Gilofa (krawiectwo męskie) przy Rynku 23. Niektórzy zajmowali się produkcją wyrobów skórzanych, ale najwięcej prowadziło działalność handlową.

³⁰ „Ziemia Sieradzka” XII 1928, s. 9.

³¹ WAPŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 2220.

³² W przyszłości założyciele Stowarzyszenia Dobroczynnego *Gemilus Chesed* planowali przekształcić stowarzyszenie w Bank Żydowski w Szadku i podjąć działalność na większą skalę. Planów tych nigdy nie udało się zrealizować.

Handlem obwoźnym zajmowali się m. in. Arie Pik i Sz. Blum (ul. Senatorska), którzy jeździli po okolicznych wsiach i skupowali od gospodarzy bydło, w zamian oferując różnego rodzaju (często swojej produkcji) wyroby, np. mydło czy niekoszerne mięso. W mieście funkcjonowała Rozlewnia Wód Gazowych Lejzera Ungera przy ul. Warszawskiej 11, a w Ryнку pod nr 7 (budynek rozebrany w sierpniu 2010 r.) mieściła się jatka żydowska, prowadzona przez rodzinę Śmietańskich, którzy sprzedawali niekoszerne mięso, głównie kozinę. Wyroby swojej produkcji handlarze żydowscy oferowali w sklepikach, znajdujących się we frontowych częściach domów mieszkalnych, m. in. Ruchla Most – sklep kolonialny (Rynek 11), Mittelman – skład węgla (Rynek 13), Jankiel Wigdorowicz – sklep bawełniany i manufaktura (Rynek 14), Z. Mendel – blacharstwo (ul. Warszawska 10). Istotną z punktu widzenia rozwoju gospodarczego miasta, a zwłaszcza jego funkcji handlowej, była tradycyjna działalność prowadzona przez bogatszych przedstawicieli społeczności żydowskiej, a mianowicie udzielanie kredytu pieniężnego. Z tej formy pomocy finansowej korzystała zazwyczaj ludność chrześcijańska, przeznaczając zapewne kredyty krótkoterminowe głównie na konsumpcję, długoterminowe zaś na inwestycje³³. Przed II wojną światową Szadek miał połączenie autobusowe ze Zduńską Wolą i Łodzią – autobus należał do szadkowskiego Żyda o nazwisku Burakowski, zamieszkałego przy ul. Dolnej (obecnie ul. Parczewskiego). Na posesji właściciela pojazd stacjonował nocą, a jednym z jego kierowców był Franciszek Szymczak (zamieszkujący przy ul. Senatorskiej), który prowadzenia i naprawy samochodów nauczył się w czasie wojny polsko-bolszewickiej służąc w oddziałach dowodzonych przez J. Hallera. Większość kursów autobusu był to przewóz osób na targ do Łodzi.

W Sieradzkim (a zwłaszcza miastach tego regionu: Szadku, Zduńskiej Woli, Sieradzu i Warcie) wyraźnie zaznaczała się obecność opozycji antyżydowskiej, reprezentowanej przez działaczy Stronnictwa Narodowego. Członkowie i sympatycy koła szadkowskiego tej partii na zamkniętych zebraniach omawiali sposoby prowadzenia walki z Żydami obecnymi w polskim przemyśle i handlu. Propagowano bojkot żydowskiego handlu, co często przybierało formę terroryzowania żydowskich sklepikarzy. Podczas odbywających się w Szadku przy ul. Sieradzkiej targów (w miejscu gdzie obecnie znajduje się restauracja „Regionalna”) członkowie Stronnictwa Narodowego wywracali stragany należące do Żydów. Organizowano również manifestacje, w trakcie których gloszono hasła antysemityczne (*Popieramy handel, przemysł i rzemiosło chrześcijańskie*, por. fot. 3). Wzywano do bojkotu handlu żydowskiego i kolportowało ulotki wzywające do kupowania *u chrześcijan*. Po wyborach do zarządów Stronnictwa Narodowego w 1935 r., pierwsze tygodnie przyniosły pewien spadek aktywności partii w Sieradzkim. W październiku tego roku zajmowało

³³ R. Kopacki, *Zagospodarowanie i funkcje rynku w Szadku*, praca magisterska, Łódź 2003, s. 25.

się ono jedynie bojkotem handlu żydowskiego i kolportowaniem odezw (w Szadku odbyło się tylko jedno spotkanie koła stronnictwa). Jednak już w listopadzie 1935 r. aktywność Stronnictwa Narodowego ponownie wzrosła, co objawiało się zwiększoną liczbą zebrań oraz powstawaniem nowych kół³⁴.

W Sieradzkim uformował się także Obóz Narodowo-Radykalny, który zawiązał komórkę organizacyjną w Szadku. Jednak zanim ta, głosząca hasła antysemityczne i faszystowskie, organizacja zdołała się umocnić, zarządzeniem starosty sieradzkiego z 14 lipca 1934 r. została rozwiązana, a jej działalność zakazana³⁵.

Przed wybuchem II wojny światowej Szadek zamieszkało ok. 15% ludności żydowskiej, a największym jego skupiskiem była ul. Sieradzka, która prawie w 90% była zamieszкана przez Żydów. Na tej ulicy, już w nieistniejącym domu pod nr 11 (w sąsiedztwie synagogi) mieszkał rabin. Był to budynek charakterystyczny dla taniego budownictwa drewnianego okresu międzywojennego. 30 marca 1939 r. zanotowano ostatni przed wybuchem II wojny światowej zgon wyznawcy religii mojżeszowej (Małki Jakub, lat 50³⁶). 20 kwietnia tegoż roku zawarto ostatnie małżeństwo w obrządku starozakonnym między Dawidem Sieradzkim, kupcem lat 28, ur. w Kowalu, a Nachą Działowską lat 28, ur. w Szadku³⁷.

Fot. 3. Manifestacja członków Stronnictwa Narodowego w Szadku, lata trzydzieste XX w.
Źródło: ze zbiorów szkolnej Izby Pamięci w Szadku

³⁴ Nowe koło powstało m. in. w Krokocicach koło Szadku. W momencie założenia liczyło ono ośmiu członków. Zob. B. Wachowska, *Życie polityczne powiatu sieradzkiego w latach 1918–1939*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, Łódź 1977, s. 436.

³⁵ Tamże.

³⁶ Księga zgonów USC w Szadku z 1939 r.

³⁷ Księga małżeństw USC w Szadku z 1939 r.

Tablica 2. Liczba urodzeń, małżeństw i zgonów ludności wyznania mojżeszowego w Szadku w latach 1911–1939

Rok	Urodzenia	Małżeństwa	Zgony	Rok	Urodzenia	Małżeństwa	Zgony
1	2	3	4	5	6	7	8
1911	27	14	20	1926	7	6	5
1912	24	?	?	1927	12	5	3
1913	22	?	?	1928	12	3	6
1914	12	-	1	1929	23	6	5
1915	7	2	-	1930	21	1	4
1916	30	8	15	1931	25	5	4
1917	4	3	13	1932	14	1	3
1918	13	5	20	1933	10	5	3
1919	14	6	4	1934	8	4	2
1920	40	9	1	1935	8	3	4
1921	17	3	7	1936	8	1	6
1922	15	11	-	1937	11	5	3
1923	14	3	6	1938	?	5	5
1924	17	3	4	1939	?	3	3
1925	27	3	7				

Źródło: oprac. własne na podstawie Książ USC w Szadku.

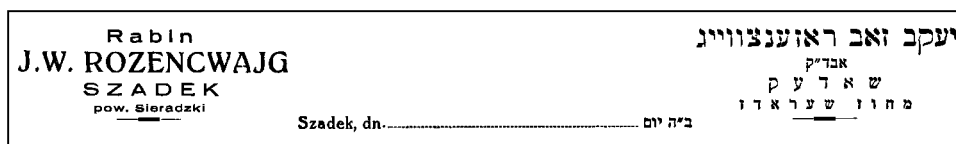
W 1939 r., już od pierwszych dni wojny ludność żydowską dotknęły represje. Tereny powiatu sieradzkiego zostały wcielone do Rzeszy i przemianowane, jak i cała zachodnia części ziem polskich na Kraj Warty (Warthegau). Hitlerowcy zdewastowali synagogę w Szadku, a wyznawców religii mojżeszowej upokarzali, m. in. obcinając pejsy i brody. Na początku listopada 1939 r. wprowadzono nakaz noszenia żółtych opasek na rękach i gwiazdy Dawida na lewej piersi i prawej łopatkę. W mieszkaniach Żydów szadkowskich urządzano ciągle rewizje w poszukiwaniu kosztowności³⁸. Wśród ludności żydowskiej – ograbianej z zasobów materialnych, pozbawionej pracy i dotychczasowych źródeł utrzymania, zmuszanej do bezpłatnej pracy lub jedynie za symboliczne wynagrodzenie – szerzyła się nędza, głód i choroby. Wszystkich Żydów w wieku od 14 do 60 lat obowiązywała przymusowa praca na rzecz gospodarki niemieckiej, część wywieziono do obozów pracy, położonych głównie na terenie województwa poznańskiego³⁹. W pierwszych miesiącach wojny, naziści prawdopodobnie deportowali z miasta niewielką grupę Żydów, niektórym z nich udało się

³⁸ J. Mileczarek, *Martyrologia ludności polskiej i żydowskiej na ziemi szadkowskiej w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *ZWZ AK na ziemi szadkowskiej 1939–1945*, Szadek 1992, s. 9.

³⁹ Do obozu przymusowej pracy na terenie województwa poznańskiego został wywieziony m. in. Julian (Joel) Opatut, inicjator renowacji cmentarza żydowskiego w Szadku.

pozostać w Zduńskiej Woli. Większość wyznawców mojżeszowych pozostała w Szadku, później uwieczniona w miejscowym getcie.

Według spisu przeprowadzonego przez Niemców w drugiej połowie grudnia 1939 r., Szadek zamieszkiwało 420 Żydów⁴⁰. Ostatnim rabinem w Szadku był Jankiel Wolf Rozenewajg⁴¹.

Fot. 4. Nagłówek papiery firmowego ostatniego rabina szadkowskiego Jankiela Wolfa Rozenewajga
Źródło: Księgi USC w Szadku

Sytuacja ludności żydowskiej pogorszyła się jeszcze bardziej z chwilą utworzenia na przelomie maja i czerwca 1940 r. getta w Szadku, które obejmowało zabudowania przy ul. Wilamowskiej i częściowo ul. Prusinowskiej. Teren getta nie był ogrodzony, a porządku pilnowali miejscowi żandarmi. Na codziennym apelu porannym formowano z mieszkańców getta kolumny kierowane do prac porządkowych na terenie miasta, m. in. do oczyszczania stawu przy zbiegu ul. Glinianki i Stodolnianej (zasypanego w 2006 r.)⁴² W 1940 r. w Szadku pozostawało jeszcze 110 rodzin żydowskich (ok. 410 osób)⁴³. W getcie również funkcjonował „Judenrad” – Żydowska Rada Starszych, kierowana przez niejakiego Hamurka Mosta⁴⁴.

Tablica 3. Wykaz rodzin żydowskich przebywających w getcie w Szadku w okresie od 1940 r. do 1942 r. (lista ta zawiera głównych członków rodziny, imion pozostałych członków rodzin nie można ustalić z powodu braku rejestru)

1. Unger Leizer	19. Opatut Abram	37. Most Josek
2. Granas Hersz	20. Opatut Szlama	38. Most Abram Zalma
3. Nejman Szalma	21. Frydel Genendla	39. Blum Lajb

⁴⁰ T. Olejnik, *Stan ludności na obszarze województwa łódzkiego włączanego do III Rzeszy*, „Rocznik Łódzki” 1972, t. 16 (19).

⁴¹ Jankiel Wolf Rozenewajg, ur. w 1906 w Sieradzu, syn Jankiela i Gitel, przed II wojną światową mieszkał w Szadku, gdzie w latach 1929–1939 był rabinem gminy wyznaniowej, zginął w czasie okupacji hitlerowskiej w obozie w Pruszkowie (woj. mazowieckie). Informacja o śmierci J. Rozenewajga opiera się zeznaniach przedstawionych 16 IV 1956 r. przez jego brata Chaima, który przeżył holokaust (ABYadVashem).

⁴² Relacja Stanisława Godzińskiego, potwierdzona przez osobę obecnie mieszkającą naprzeciwko zasypanego stawu.

⁴³ D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1955, nr 13–14, s. 162, 180.

⁴⁴ Relacja Mariana Szymańskiego.

Tablica 3 (cd.)

4. Wigdorowicz Jankiel	22. Goldberg Izrael	40. Tabacznik Szlama
5. Rawski Aron	23. Portek Josek	41. Tabacznik Icek Ajzyk
6. Brykman Josek	24. Portek Juda Lejb	42. Granas Wolf
7. Most Chaim Boruch	25. Galewski Abram	43. Granas Fiszel
8. Burakowski Zysman	26. Lipszyc Chaja	44. Burakowski Aron
9. Hecht Lejb	27. Pik Lejb	45. Szajniak Abram
10. Smietanski Zelik	28. Laziczak Marjem	46. Szajniak Icek
11. Mendel Estera	29. Smietanski Juda Lejb	47. Opatowski Jankiel
12. Opatowski Abram	30. Smietanski Majer	48. Praw Zyska
13. Klein Dawid	31. Zielinski Aron	49. Braw Josek
14. Opatut Chudes	32. Sieraczki Daniel	50. Pik Dawid
15. Opatut Estera	33. Jakubowicz Szmul	51. Erlich Fiszel
16. Opatut Idel	34. Mittelman Abram	52. Blum Abram
17. Burakowski Dawid	35. Mitrlman Itta	53. Goldman Josek
18. Rapaport Beila	36. Most Ruchla	

Źródło: WAPŁOS, MRNiZM w Szadku 1945–1950, sygn. 7/28.

Po 2 latach, 14 sierpnia 1942 r., hitlerowcy zlikwidowali getto w Szadku, a ludność żydowską w liczbie 405 osób wywieziono do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem. W okresie lipca–sierpnia tego roku hitlerowcy dokonali likwidacji większości gett z terenów Warthegau. W czasie likwidacji getta szadkowskiego zostało zastrzelonych 7 Żydów, których pochowano na miejscowym cmentarzu. Indywidualnych przypadków zbrodni w getcie nie ustalono⁴⁵.

Po zakończeniu wojny, nieliczni Żydzi, którzy ją przeżyli, na krótko powrócili do Szadku. W korespondencji zaadresowanej 11 sierpnia 1945 r. przez Maurice Picke, zamieszkałego w Roanne⁴⁶ we Francji do Zarządu Miejskiego w Szadku (otrzymana 8 października br.) czytamy: *Mam do Sz. p. wielką prośbę, mój szwagier Abram Feliks Opatowski żona Minia i 3 go dzieci, jedna dziewczyna Jadzia, druga Sala i chłopczyk Benjamin, mieszkali w Szadku aż do 1942 roku o ile się nie mylę, gdyż aż do tego terminu posyłałem paczki żywnościowe i otrzymywałem listy, a po tym terminie, więcej o nich nie słyszałem, mieszkali na ul. [Łaskiej ?] 7 o ile Sz. p. wie coś o nich, prosił bym bardzo o danie mi znać. Ja mieszkam we Francji o ile ktoś z nich żyje to chce im dopomóc. Dziękuje Sz. p. z góry*⁴⁷. W odpowiedzi na ten list Zarząd Miejski w Szadku z dniem 9 października odpowiada, iż z rodzin przebywających w Szadku do wybuchu wojny wróciło z powrotem do miasta tylko 6 osób i to jest:

⁴⁵ M. Padaszyńska, *Getta w powiecie sieradzkim*, Zduńska Wola 1987, s. 9.

⁴⁶ Roanne – miejscowość i gmina we Francji, w regionie Rodan-Alpy, w departamencie Loire. Położona ok. 70 km na północny zachód od Lyonu.

⁴⁷ WAPŁOS, MRNiZM w Szadku 1945–1950, sygn. 7/35.

*Gecel Szwarc, Leib Zielinski, Icek Mendel, Daniel Sieradzki i Hersz Rapoport. Był też w Szadku dwa razy Portek Szmul, syn Joska. Służy on obecnie w wojsku*⁴⁸.

Fot. 5. Synagoga w Szadku, 1987

Źródło: E. Hryniak, *Studium historyczno-konserwatorskie miasta Szadek*, Kielce 1989

Po 1945 r., Żydzi, którzy ocaleli, przeważnie dzięki schronieniu uzyskanemu w domach polskich rodzin, w niedługim czasie wyemigrowali do Izraela lub Stanów Zjednoczonych. Jedną z osób, udzielających schronienia była Małgorzata Podeszw(ow)a, zamieszkała w Szadku, Polka, która wyszła za mąż za Niemca pochodzącego ze Śląska, który zginął na froncie wschodnim. W mieszkaniu przy ul. Ogrodowej 2 (dom obok kościoła – organistówka) od stycznia 1942 r. aż do wyzwolenia przechowywała w piwnicy Żydówkę Ewę Krotowską⁴⁹, która po wojnie wyemigrowała do Stanów Zjednoczonych (w podzięko-

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Zob. M. Grynberg, *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 417; Relacja z 28 IX 2010 r. Marianna Szymańskiego, Stanisława Godzińskiego, Krystyny Szymańskiej, Teresy Szczawińskiej.

waniu za uratowanie życia po wojnie przysyłała do Szadku paczki)⁵⁰. Własność żydowską przejmował skarb państwa, w tym także orientowany, murowany z czerwonej cegły, nietynkowany wzniesiony na planie prostokąta budynek synagogi z niewielką trójbocznie zamkniętą apsydą od wschodu, mieszczącą dawniej Aron ha-kodesz⁵¹. Zdewastowaną i opuszczoną synagogę po wojnie przemieniono na magazyn zbożowy Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” (funkcję tę pełniła do końca lat osiemdziesiątych XX w.) Na początku lat dziewięćdziesiątych teren i obiekt, należący niegdyś do gminy żydowskiej w Szadku, został skomunalizowany i przeszedł pod zarząd miasta. Przez parę lat budynek synagogi stał opuszczony i popadał w coraz większą ruinę, natomiast plany przekształcenia go placówkę kulturalną okazały się nierealne⁵². Ostatecznie w 1996 r. obiekt został sprzedany prywatnemu właścicielowi⁵³, jednak stan budynku był już na tyle zły, że nie pozwalał na dalsze użytkowanie i na początku 1997 r. bożnica (wraz z przyległą do niej mykwa) została rozebrana, a na jej miejscu powstał nowy budynek – warsztat samochodowy⁵⁴. Do czasu wyburzenia zachował się wystrój zewnętrzny ścian wschodniej (fot. 6).

Po kilkudziesięciu powojennych latach zaniedbań i dewastacji w 2005 r. cmentarz żydowski w Szadku doczekał się renowacji. Prace rozpoczęto od wykarczowania lasu rosnącego na mogiłach. Wybudowano ogrodzenie i wmurowano w nie tablicę poświęconą szadkowskim Żydom z napisem w trzech językach: polskim, hebrajskim i angielskim. Renowacja cmentarza została przeprowadzona dzięki staraniu Juliana Opatuta⁵⁵ i jego rodziny dla upamiętnienia

⁵⁰ Małgorzata Podeszw(ow)a po wojnie jakiś czas mieszkała przy ul. Ogrodowej 2, potem przeniósł się na ul. Kilińskiego do państwa Stradowskich. Później przeprowadziła się do Zduńskiej Woli, gdzie zmarła.

⁵¹ Aron ha-kodesz (hebr.) – szafa ołtarzowa (drewniana lub kamienna), służąca do przechowywania zwojów *Tory*. Jest najświętszym i najważniejszym miejscem synagogi. W Polsce Aron ha-kodesz znajduje się zawsze we wschodniej ścianie bożnicy. Jeśli w synagodze nie odbywa się modlitwa, Aron ha-kodesz jest zakryta zasłoną, zwaną parochetem.

⁵² T. Dronka, *Synagoga w Szadku*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, nr 3.

⁵³ *Bożnica sprzedana*, „Dziennik Sieradzki” 13 II 1996, nr 37, s. 8; *Po hebrajsku o bożnicy*, tamże 13 III 1996, nr 62, s. 7.

⁵⁴ Urząd Rejonowy w Zduńskiej Woli, sygn. A.IV.7352.2–22K/96.

⁵⁵ Julian (Joel) Opatut, ur. 11 III 1924 r. w Szadku. Był jednym z sześciu dzieci Shloma (kupca zboża) i Alty z Burakowskich, z których czwórka przeżyła okupację niemiecką (w tym Julian). Przed wojną mieszkał z rodziną w Rynku pod nr 18. W 1940 r. trafił do szadkowskiego getta, skąd rok później został wywieziony na roboty do Poznania, gdzie pracował przy budowie baraków dla Niemców. Potem, przez obozy w Auschwitz i Birkenau, trafił do obozu Neu-Dachs w Jaworznie (fili KL Auschwitz, pozostającej w zarządzie niemieckiej spółki EVO – Energieversorgung Oberschlesien Aktiengesellschaft), do pracy w kopalni węgla kamiennego. Pod koniec wojny został wywieziony do Niemiec. W Kaufering 27 XI 1945 r. ożenił się z Frances Fiksenbaum (ur. III 1924 r. w Ostrowicach, woj. zachodniopomorskie, zm. IX 1977 r.), gdzie urodził im się syn Abraham. Tam też dołączyli do nich trzej bracia Juliana urodzeni również w Szadku: Benjamin

Żydów tu pochowanych oraz pomordowanych podczas zagłady i pozbawionych godnego pochówku. Na ten cel J. Opatut przeznaczył 100 tys. dolarów.

Fot. 6. Ściana wschodnia synagogi w Szadku, z niewielką trójboczną zamkniętą absydą, 1987
Źródło: E. Hryniak, *Studium historyczno-konserwatorskie...*,

(ur. 18 IV 1916 r., zm. 19 III 1991 r.), Moişhe (ur. 16 II 1920 r., zm. 3 III 2002 r.) i Eugeniusz (ur. 4 IV 1922 r., zm. IV 1986 r.). W 1949 r. wraz z żoną i synem oraz trójką braci wyjechał do USA. Do spółki z braćmi zakupił fermę kurzą w Freehold (miasto w stanie New Jersey), która z czasem została przekształcona w firmę Colonial Foods Inc. Był dobroczyńcą szkoły w Lakewood oraz sierocińca w Beer Sheva w Izraelu, donatorem kardiologicznego centrum rehabilitacyjnego w Long Branch. Ponadto był prezesem Kolonialnych Towarzystw Handlowych, członkiem Temple Beth El w Oakhurst (stan Kalifornia) i Amerykańskiego Stowarzyszenia Sportowego na rzecz Izraela. Jego imieniem nazwano park w gminie Freehold, której przekazał na ten cel 136 akrów (tj. ok. 55 ha) ziemi. W 2005 r. dzięki staraniom J. Opatuta odnowiono cmentarz żydowski w Szadku, na którym zostali pochowani członkowie jego rodziny. Frances i Julian Opatutowie mieli troje dzieci, którzy wraz z rodzinami zamieszkują do dziś w gminie Freehold: syna Abrahama (ożenionego z Susan) oraz dwie córki: Arlene (zaślubioną z Bernardem Hammerem) i Toby (zaślubioną z Steven Rofsy). Pierwszy raz po wojnie Julian Opatut odwiedził Szadek w 1981 r., potem był w mieście jeszcze pięć razy. J. Opatut zmarł 23 IX 2006 r. w wieku 82 lat, w swoim domu w Long Branch (miasto w stanie New Jersey). Został pochowany na cmentarzu Beth Israel Memorial Park w Woodbridge (pomoc i konsultacja – Petera Opatuta, wnuka Juliana).

Fot. 7. Mykwa w Szadku, 1987

Źródło: E. Hryniak, *Studium historyczno-konserwatorskie...*

Uroczyste otwarcie odnowionego cmentarza nastąpiło 15 września 2005 r. Na uroczystości pojawili się m. in.: Julian Opatut z rodziną, ambasador Izraela w Polsce Dawid Peleg⁵⁶, naczelny rabin Polski Michael Schudrich, przewodniczący Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Łodzi Symcha Keller, koordynator Projektu Odnowy Cmentarzy Żydowskich w Polsce Stefan Andrzej Omasta, wojewoda łódzki Stefan Krajewski⁵⁷, Abraham Peck z Nowego Jorku (szkolny kolega J. Opatuta, który przyjechał do Szadku po raz pierwszy po 65 latach) oraz przedstawiciele władz powiatowych i gminnych.

2 czerwca 2009 r. odbyła się uroczystość odsłonięcia tablicy pamiątkowej w języku angielskim (wmurowanej pod wcześniejszą) w podziękowaniu dla władz miasta Szadka od rodziny Opatut za pomoc w restauracji cmentarza. W ceremonii udział wzięli m. in. wnukowie Juliana Opatuta, prof. Aleksy Bartnik, Stefan Andrzej Omasta, koordynator Projektu Odnowy Cmentarzy Żydowskich Andrzej Cewiński, sekretarz Wojewódzkiego Komitetu Ochrony

⁵⁶ Był ambasadorem Izraela w Polsce w latach 2004–2009.

⁵⁷ Był wojewodą łódzkim w latach 2004–2006.

Pamięci Walk i Męczeństwa, oraz Małgorzata Załuska, przedstawiciel Kancelarii Prezydenta RP, która w imieniu Prezydenta Rzeczypospolitej zabrała głos.

Na szadkowskim cmentarzu żydowskim, gdzie znajdował się ohel⁵⁸, chowano ludzi do sierpnia 1942 r. Wśród mogił jedna była zbiorowa – prawdopodobnie siedem osób rozstrzelanych podczas likwidacji getta w Szadku⁵⁹. Nekropolia została niemal w całości zniszczona podczas II wojny światowej⁶⁰. Dzieła zniszczenia dokończyli po wyzwoleniu okoliczni mieszkańcy, którzy wykorzystywali macewy jako materiał budowlany. Do dziś zachowało się jedynie kilkanaście fragmentów porozbijanych nagrobków (macew), prawdopodobnie z okresu międzywojennego⁶¹. Obecnie niestety nie można już odtworzyć prawdziwego wyglądu cmentarza – brak macew z czytelnymi napisami i symboliką. Rozgrabiony został także niewysoki mur z pustaków, którym przed wojną był ogrodzony cmentarz. Nie zachował się rozebrany na początku lat pięćdziesiątych drewniany dom przedpogrzebowy, znajdujący się na prawo od wejścia na cmentarz⁶².

Ludność żydowska, która przez wieki stanowiła tak ważny komponent społeczności Szadkowskiej, odeszła do historii. Jednak pamięć o tych, którzy współtworzyli historię miasta i wnieśli tak istotny wkład w dziedzictwo kulturowe Szadku, niech znajdzie swój wyraz w trosce o społeczność lokalnej o ten ostatni materialny ślad bytności wyznawców religii mojżeszowej, jakim jest przywrócony do istnienia cmentarz żydowski.

Bibliografia

- Archiwum bazy danych Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem.
- Bersohn M., *Dyplomatarysz dotyczący Żydów w dawnej Polsce, na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, Warszawa 1910.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Chlebowski B., Walewski W. (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, Warszawa 1890.

⁵⁸ Ohel (hebr.) – niewielki murowany budynek wznoszony na cmentarzach żydowskich w XIX i XX w. jako grobowiec zasłużonych Żydów, m. in. rabinów, cadyków i Żydów uznanych za cudotwórców. Był wzorowany na kaplicach na cmentarzach katolickich.

⁵⁹ W. Rychliński, *Macewy pośród drzew*, „Nasz Tygodnik” 7 I 2005, s. 8.

⁶⁰ Większość macew z kirkutu w czasie wojny ukradł miejscowy volksdeutsch z Grabowin. Fragmenty macew z kirkutu znajdują się prawdopodobnie do tej pory na terenie mieszalni pasz „CezMar” w Grabowinach.

⁶¹ *Karta cmentarza żydowskiego w Szadku, nr 91*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Sieradzu.

⁶² W okresie międzywojennym i jeszcze jakiś czas po wojnie mieszkał w nim dozorca cmentarza – katolik Michalski, w czasie wojny budynek stał pusty, następnym i ostatnim lokatorem był Raczyński – relacja Stanisława Kęпки.

- Dąbrowska D., *Zagłada skupisk żydowskich „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1955, nr 13–14.
- Dronka T., *Synagoga w Szadku*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, nr 3.
- „Dziennik Sieradzki”, *Bożnica sprzedana*, 13 II 1996, nr 37, s. 8; *Po hebrajsku o bożnicy*, 13 III 1996, nr 62, s. 7.
- Goldberg J., *Historia osadnictwa żydowskiego w Zduńskiej Woli*, „Księga Zduńskiej Woli”.
- Graeve S., *Przewodnik po guberni kaliskiej*, Warszawa 1912.
- Grynberg M., *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993.
- Guldon Z., *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV–XVI wieku*, [w:] Pilarczyk K., Gąsiorowski S. (red.), *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 2, Kraków 2000.
- Guldon Z., Wijaczka J., *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] Topolski J., Modelski K. (red.), *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, Poznań 1995.
- Hryniak E., *Studium historyczno-konserwatorskie miasta Szadek*, Kielce 1989.
- Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3.
- Horn M., *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce, 1697–1795*, t. 2: *Rządy Stanisława Augusta, 1764–1795*, cz. 1: 1764–1779, Wrocław 1988.
- Kabaciński R., Mikulski K., Pakulski J., *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. II: *Województwo sieradzkie*, t. 1: *Powiaty sieradzki i szadkowski*, Toruń 2004.
- „Kaliszanin” 9 IX 1890, nr 71, 19 IX 1890, nr 74.
- Karta cmentarza żydowskiego w Szadku, nr 91*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Sieradzu.
- Kopacki R., *Zagospodarowanie i funkcje rynku w Szadku*, praca magisterska, Łódź 2003.
- Kowalczyk R. W., *Szadek na tle sytuacji gospodarczej departamentu kaliskiego*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, t. 8.
- Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa; Annuaire de la Pologne (y compris la V.L. de Dantzig)*, Warszawa 1930.
- Księgi Urzędu Stanu Cywilnego w Szadku z lat 1911–1939.
- Leopold J., *Ziemia Szadkowska w Sieradzkim*, „Wiś Ilustrowana” IV 1913, R. 4.
- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.
- Michałowska A., *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów*, wybór tekstów źródłowych, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006.
- Mikołajczyk A., *Ocalić od zapomnienia*, „Extra Zduńska Wola” 18 VI 2009, s. 7.

- Milczarek J., *Martyrologia ludności polskiej i żydowskiej na ziemi szadkowskiej w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *ZWZ AK na ziemi szadkowskiej 1939–1945*, Szadek 1992.
- „Na Sieradzkich Szlakach” 1993, nr 3.
- Olejnik T., *Stan ludności na obszarze województwa łódzkiego włączonego do III Rzeszy*, „Rocznik Łódzki” 1972, t. 16 (19), Łódź.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń, 2008.
- Orgelbrand S. (red.), *Encyklopedia powszechna*, t. 24, Warszawa 1867.
- Paduszyńska M., *Getta w powiecie sieradzkim, Zduńska Wola* 1987.
- Parczewski A. J., *Monografia Szadku*, Warszawa 1870.
- Pinkas Hakehillot Polin–Łódź Vehagalil, Yad Vashem, Jerusalem 1976, s. 262–263.
- Encyklopedia Gmin Wyznaniowych Żydowskich, Polska–Łódź i region*, t. 1, Yad Vashem, Jerozolima 1976, s. 262–263.
- Piper F., *Podobóz KL Auschwitz w Jaworznie – „Neu-Dachs” 1943–1945*, [w:] *Historia martyrologii więźniów obozów odosobnienia w Jaworznie 1939–1956*, Jaworzno 2002.
- Rejduch-Samkowa I., Samek J., *Dawna sztuka żydowska w Polsce*, Warszawa 2002.
- „Rocznik Diecezji Włocławskiej” 1931.
- Rychliński W., *Macewy pośród drzew*, „Nasz Tygodnik” 7 I 2005, s. 8.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2: *Województwo łódzkie*, Warszawa 1925.
- Śmiałowski J., *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966*, Kraków 2006.
- Urząd Rejonowy w Zduńskiej Woli, sygn. A.IV.7352.2–22K/96.
- Wachowska B., *Życie polityczne powiatu sieradzkiego w latach 1918–1939*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, Łódź 1977.
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi, Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 2220.
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Akta miasta Szadku, sygn. 6/6; Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Szadku 1945–1950, sygn. 7/28, 7/35.
- „Ziemia Sieradzka” XII 1928.
- Złotkowski D., *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego, studium gospodarcze*, Częstochowa 2001.
- Żumański A. (red.), *Księga adresowa miasta Łodzi i województwa łódzkiego : z informatorami m. stol. Warszawy, wojew. krakowskiego, wojew. kieleckiego, wojew. łwowskiego, wojew. poznańskiego, wojew. pomorskiego z m. Gdynią i wojew. Śląskiego*, 1937–1939 Łódź, Dział Ia, s. 30.

Relacje: Stanisława Godzińskiego (z dn. 20 IV, 28 IX 2010 r.), Mariana Szymańskiego (z dn. 20 IV, 28 IX 2010 r.), Marka Szymczaka (z dn. 6 V, 27 IX 2010 r.), Stanisława Kępi (z dn. 18 V 2010 r.), Kazimiery Sulińskiej (z dn. 24 V 2010 r.), Stefana Andrzeja Omasty (z dn. 26 V 2010 r.), Krystyny Szymańskiej (z dn. 28 IX 2010 r.), Teresy Szczawińskiej (z dn. 28 IX 2010 r.).

JEWS IN SZADEK – A HISTORICAL REVIEW

Summary

The earliest mention of Jews in Szadek dates from the early 16th century, but it was in the second half of the 18th century, that this nationality group became more numerous and started gaining prominence in the socio-economic life of this town. In 1913, every third resident of Szadek (2.8 thousand inhabitants at that time) was Jewish. The majority of trading was carried out by Jews – there were 34 shops run by Jews, and only 7 were kept by Catholics. During the Second World War most of the Jews from Szadek were put to death in a concentration camp in Chelm on the River Ner; the few who survived the occupation soon emigrated. Almost no material trace has remained of this nationality group, which had for centuries been an important component of local community, in terms of both socio-economic and cultural development. The only material evidence, being a memorial to the Jewish community in Szadek, is a Jewish cemetery, recently restored after post-war devastation.